ॐ

श्री परमात्मने नमः

અધ્યાય દસમો

આગલા અધ્યાયમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે ગુપ્ત રાજવિદ્યાનું નિરૂપણ કર્યું જે ખરેખર કલ્યાણકારી છે. દસમા અધ્યાયમાં એમનું કહેવું છે કે મહાબાહુ અર્જુન ! મારા પરમ રહસ્યયુક્ત વચનને ધ્યાનથી સાંભળ. અહીં એને ફરી વાર કહેવાની શી જરૂર છે ? વસ્તુતઃ સાધકને એની પૂર્તિપર્યન્ત જોખમ રહે છે. જેમ જેમ તે એ સ્વરૂપમાં ઢળતો જાય છે, પ્રકૃતિના આવરણ સૂક્ષ્મ થતાં જાય છે, નવાંનવાં દૃશ્યો આવે છે. એની જાણકારી મહાપુરુષ જ આપતા રહે છે. તે એ જાણતો નથી. જો તેઓ માર્ગદર્શન આપવાનું બંધ કરી દે તો સાધક, સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિથી વંચિત રહી જશે. જ્યાં સુધી તે એ સ્વરૂપથી દૂર છે, ત્યાં સુધી એ નક્કી છે કે પ્રકૃતિનું કોઈ ને કોઈ આવરણ આવતું રહે, લપસવાની, લથડવાની પણ સંભાવના રહે છે. અર્જુન શરણાગત શિષ્ય છે. એણે કહ્યું હતું કે **शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्** – ભગવાન. હું આપનો શિષ્ય છું, આપના શરણમાં છું. મને સાંભળો. આમ એના હિતની ઈચ્છાથી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ફરી બોલ્યા–

श्री भगवानउवाच

भूय एव महाबाहो शृणु में परमं वचः
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

મહાબાહુ અર્જુન ! મારાં પરમ પ્રભાવયુક્ત વચનોને ફરી વાર સાંભળ, જે હું અતિશય પ્રેમ રાખનારા તારા હિતની ભાવનાથી કહું છું.

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

અર્જુન, મારી ઉત્પત્તિને ન તો દેવતાઓ જાણે છે, ન મહર્ષિઓ જાણે છે. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું, **जन्म कर्म च मे दिव्यं** – મારો જન્મ અને કર્મ અલૌકિક છે, જે આ ચર્મચક્ષુઓથી જોઈ શકાતા નથી. એટલા માટે મારા એ પ્રાગટ્યને દેવ અને મહર્ષિના સ્તર સુધી પહોંચેલા લોકો પણ જાણતા નથી. હું બધા પ્રકારના દેવો અને મહર્ષિઓનું આદિ કારણ છું.

यो मामजनमादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापै प्रमुच्यते ॥३॥

જે મને જન્મ-મૃત્યુથી રહિત, આદિ-અન્તથી રહિત, બધા જ લોકના મહાન ઈશ્વરને સાક્ષાત્કાર સહિત જાણી લે છે, એ પુરુષ મર્ત્ય મનુષ્યોમાં જ્ઞાની છે. આથી અજ, અનાદિ અને સર્વ લોકમહેશ્વરને સારી રીતે જણાવો એ જ જ્ઞાન છે અને એવું જાણનારો સંપૂર્ણ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે, તેને પુનર્જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે આ પ્રાપ્તિ પણ મારી જ દેન છે.

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥

અર્જુન, નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ, સાક્ષાત્કાર સહિત જાણકારી, લક્ષ્યમાં વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ, ક્ષમા, શાશ્વત સત્ય, ઇન્દ્રિયોનું દમન, મનનું શમન, અંતઃકરણની પ્રસન્નતા, ચિંતન-માર્ગનાં કષ્ટો, પરમાત્માની જાગૃતિ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં સર્વસ્વનો વિલય, ઈષ્ટ પ્રત્યે આધિપત્યાત્મક ભય અને પ્રકૃતિથી નિર્ભયતા તથા–

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

અહિંસા અર્થાત્ પોતાના આત્માને અધોગતિમાં ન પહોંચાડવાનું આચરણ, સમતા– જેમાં વિષમતા ન હોય, સંતોષ, મનસહિત ઇન્દ્રિયોને લક્ષ્યને અનુરૂપ તપાવવી, દાન એટલે કે સર્વસ્વનું સમર્પણ, ભગવદ્પથમાં માન-અપમાનની સહનશીલતા – આ રીતે પ્રાણીમાત્રના ઉપર્યુક્ત ભાવ મારા થકી જ થાય છે. આ બધા જ ભાવ દૈવી ચિંતનપદ્ધતિના લક્ષણ છે. એનો અભાવ જ 'અસુરી સંપત્તિ' છે.

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

સપ્તર્ષિ એટલે કે યોગની સાત ક્રમિક ભૂમિકાઓ (શુભેચ્છા, સુવિચારણા, તનુમાનસા, સત્ત્વાપત્તિ, અસંસક્તિ, પદાર્થભાવના અને તુર્યગા) તથા એમને અનુરૂપ અંતઃકરણ ચતુષ્ટય (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર) એને અનુરૂપ મન જે મારામાં ભાવવાળું છે – એ બધા મારા જ સંકલ્પથી (મારી પ્રાપ્તિના સંકલ્પથી અને જે મારી પ્રેરણાથી જ થાય છે. બંને એકબીજાના પૂરક છે.) ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંસારમાં આ (સંપૂર્ણ દૈવી સંપત્તિ) એમની જ પ્રજા છે. કારણ કે સાત ભૂમિકાઓના સંચારમાં દૈવી સંપત્તિ જ છે, અન્ય નહિ.

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

જે પુરુષ યોગની અને મારી ઉપર્યુક્ત વિભૂતિઓને સાક્ષાત્કારની સાથે જાણે છે, તે સ્થિર ધ્યાન યોગ દ્વારા મારામાં એકરૂપ બને છે એમાં કોઈ શંકા નથી. જે પ્રમાણે પવન હોતો ન હોય તેવી જગ્યામાં દીવાની જ્યોત સીધી જતી હોય છે, એમાં કંપન નથી હોતું. યોગીના જિતાયેલા ચિત્તની આ પરિભાષા છે. પ્રસ્તુત શ્લોકમાં **अविकम्पेन** શબ્દ આ જ આશયની તરફ નિર્દેશ કરે છે.

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

સંપૂર્ણ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ હું છું. મારા થકી જ સંપૂર્ણ જગત કાર્યરત થાય છે એમ માનીને શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી વિવેકજન મારું સતત

ભજન કરે છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે યોગી દ્વારા મારા અનુરૂપ જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે હું જ કરું છું. એ મારો જ પ્રસાદ છે. (તે કેવી રીતે આ વિષે પાછળ અનેક જગ્યાએ દર્શાવવામાં આવ્યું જ છે.) તેઓ સતત ભજન કેવી રીતે કરે છે ? એ અંગે કહે છે –

मच्चिता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

બીજા કશામાં મન ન પરોવતાં, નિરંતર મારામાં જ ચિત્ત લગાડનારા, મારામાં જ પ્રાણ લગાડનારા હંમેશાં મારી પ્રક્રિયાઓનો બોધ કરે છે. મારાં ગુણ-ગાન ગાતાં ગાતાં સંતોષ પ્રાપ્ત કરે છે તથા નિરંતર મારામાં જ રમમાણ રહે છે.

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

સતત મારા ધ્યાનમાં લાગેલા તથા પ્રેમપૂર્વક મને ભજનારા એ ભક્તોને હું એ બુદ્ધિયોગ અર્થાત્ યોગમાં પ્રવેશવાની બુદ્ધિ આપું છું. તેનાથી તેઓ મને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે યોગની જાગૃતિ એ ઈશ્વરની દેણ છે. એ અવ્યક્ત પુરુષ, મહાપુરુષ યોગમાં પ્રવેશ અપાવનારી બુદ્ધિ કેવી રીતે આપે છે ?

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

એમના પર સંપૂર્ણ અનુગ્રહ કરવા માટે, હું એમના આત્માથી અભિન્ન રહીને, રથી બનીને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અંધકારને જ્ઞાનરૂપી દીપક પ્રગટાવી દૂર કરું છું. વસ્તુતઃ કોઈ સ્થિતપ્રજ્ઞ યોગી દ્વારા જ્યાં સુધી પરમાત્મા તમારા આત્મામાંથી જ જાગ્રત થઈને તે પળેપળ સંચાલન ન કરે, રોક-ટોક ન કરે અને પ્રકૃતિના દ્વંદ્વમાંથી બહાર કાઢીને સ્વયં આગળ ન આવે ત્યાં સુધી વાસ્તવમાં યથાર્થ ભજનનો આરંભ થતો નથી. આમ તો ભગવાન બધેથી બોલે છે, પણ શરૂઆતમાં તે સ્વરૂપસ્થ મહાપુરુષ દ્વારા

જ બોલે છે. આવો કોઈ મહાપુરુષ તમને પ્રાપ્ત ન હોય ત્યાં સુધી (પરમાત્મા) આપને સ્પષ્ટ જણાશે નહિ.

ઈષ્ટ, સદ્‌ગુરુ અથવા પરમાત્માનું રથી થવું આ સૌ એક જ વાત છે. સાધકનો આત્મા જાગ્રત થઈ ગયા પછી એનો નિર્દેશ ચાર પ્રકારે મળે છે. પહેલા સ્થૂળ - સુરાસંબંધી અનુભવ થાય છે. તમે ચિંતનમાં બેઠા છો. તમારું મન ક્યારે લાગશે ? કેટલી હદ સુધી લાગશે ? ક્યારે મન ભાગવા માગે છે અને ક્યારે ભાગી ગયું ? એ માટે દરેક મિનિટે-સેકંડે ઈશ્વર શરીર સ્પંદનથી સંકેત કરે છે. અંગોનું ફરકવું સ્થૂળ સુરા સંબંધી અનુભવ છે, જે એક ક્ષણમાં બે-ચાર જગ્યાએ એકીસાથે આવે છે અને તમારા વિકૃત થવા સાથે મિનિટે-મિનિટે આવવા લાગશે. આ સંકેત ત્યારે જ આવે છે, જ્યારે ઈષ્ટના સ્વરૂપને તમે અનન્ય ભાવથી પકડો, અન્યથા સાધારણ જીવોમાં સંસ્કારો અથડાતાં અંગોમાં સ્પંદન થતાં રહે છે, ઈષ્ટવાળા સ્પંદન સાથે એને કોઈ સંપર્ક નથી.

બીજો અનુભવ સ્વપ્નસુરા-સંબંધી હોય છે. સાધારણ મનુષ્ય પોતાની વાસનાઓને લગતાં સ્વપ્ન જોતો હોય છે, પરંતુ તમે ઈષ્ટને પકડી લેશો તો આ સ્વપ્ન પણ નિર્દેશમાં પલટાઈ જાય છે. યોગી સ્વપ્ન નથી જોતો, પણ થઈ રહેલી ઘટના જુએ છે.

ઉપર્યુક્ત બંને અનુભવ પ્રારંભિક છે, કોઈ તત્ત્વસ્થિત મહાપુરુષના સાંનિધ્યથી મનમાં એમના પ્રતિ શ્રદ્ધા રાખવા માત્રથી, એમની આછી-પાતળી સેવાથી પણ આત્મા જાગ્રત થઈ જાય છે, પરંતુ આ બંનેથી પણ સૂક્ષ્મ બાકીના બે અનુભવ ક્રિયાત્મક છે, જેને ક્રિયાત્મક ચાલીને જ જોઈ શકાય છે.

ત્રીજો અનુભવ સુષુપ્તિ સુરા-સંબંધી છે. સંસારમાં સૌ સૂતેલાં તો છે. બધાં મોહ-રાત્રિમાં અચેત પડ્યાં છે. રાત-દિવસ જે કંઈ કરે છે તે તો સ્વપ્ન જ છે. અહીં સુષુપ્તિનો શુદ્ધ અર્થ એ છે કે જ્યારે પરમાત્મા સાથે ચિત્ત એવું લીન થઈ જાય કે સુરત (ખ્યાલ) એકદમ સ્થિર થઈ જાય. શરીર જાગતું રહે અને મન સુષુપ્ત થઈ જાય. આવી અવસ્થામાં, તે ઈષ્ટદેવ ફરી પોતાની એક સંકેત આપશે. યોગની અવસ્થાને અનુરૂપ એક રૂપક દશ્ય દેખાય છે. તે

સાચી દિશા બતાવે છે. ભૂત-ભવિષ્યથી જણાવે છે. પૂજ્ય મહારાજજી કહેતા રહેતા કે, ડૉક્ટર જેવી રીતે બેભાન કરવાની દવા આપી યોગ્ય ઉપચાર કરી, પછી દર્દીને હોશમાં લાવે છે, એવી જ રીતે ભગવાન બતાવી દે છે.

ચોથો અને છેલ્લો અનુભવ સમસુરા સંબોધી છે. જેમાં તમે ધ્યાન લગાવ્યું હતું. એ પરમાત્માથી સમત્વ પ્રાપ્ત થઈ ગયું, તે પછી ઊઠતાં-બેસતાં, હરતાં-ફરતાં, સર્વત્ર એની અનુભૂતિ થવા માંડે છે. એ યોગી ત્રિકાળજ્ઞાની હોય છે. આ અનુભવ ત્રણેય કાળથી પર અવ્યક્ત સ્થિતિવાળા મહાપુરુષ આત્માથી જાગ્રત થઈને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન અંધકારના જ્ઞાન-રૂપી દીપકથી નાશ કરે છે. આ વિષે અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો -

अर्जुन उवाच

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितौ देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

ભગવાન, આપ પરબ્રહ્મ પરમધામ તથા પરમપવિત્ર છો કારણ કે આપને તમામ ઋષિગણ સનાતન, દિવ્ય પુરુષ, દેવના પણ આદિદેવ, અજન્મા અને સર્વવ્યાપી કહે છે. પરમપુરુષ પરમધામનો જ પર્યાય દિવ્ય પુરુષ, અજન્મા વગેરે છે. દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ, વ્યાસ તથા સ્વયં આપ પણ મને એ જ કહો છો. અર્થાત્ પહેલાં ભૂતકાળના મહર્ષિ કહેતા, હવે વર્તમાનમાં જેમનો સંગ મળેલો છે તે કહે છે. નારદ, દેવલ, અસિત અને વ્યાસનું નામ લીધું. જે અર્જુનના સમકાલીન હતા. (અર્જુનને સત્પુરુષોનો સંગ પ્રાપ્ત હતો) આપ પણ એ જ કહો છો, તેથી–

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

હે કેશવ ! આપ મારા માટે જે કંઈ કહી રહ્યા છો, તે બધું હું સત્ય માનું છું. આપના વ્યક્તિત્વને ન તો દેવતા જાણે છે, ન તો દાનવ પણ જાણે છે.

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥

હે ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારા, હે ભૂતોના ઈશ્વર, હે દેવાધિદેવ, હે જગતના સ્વામી, હે પુરુષોત્તમ, સ્વયં આપ જ આપને જાણો છો અથવા કોઈના આત્મામાં પ્રગટ થઈ આપ જણાવી દો છો, તે જ જાણે છે. આમ આ પણ ખરેખર તો આપના દ્વારા જ આપને જાણવાનું થયું, તેથી—

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

આપ જ આપની એ દિવ્ય વિભૂતિઓને સંપૂર્ણપણે, સહેજ પણ બાકી ન રાખી કહેવા સક્ષમ છો. તે વિભૂતિઓ દ્વારા આપ આ બધા લોકોને વ્યાપીને આપ સ્થિત છો.

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥१७॥

હે યોગી ! (શ્રીકૃષ્ણ એક યોગી હતા) નિરંતર સ્મરણ કરતાં હું આપને કેવી રીતે જાણું અને હે ભગવાન, હું ક્યાં કયા ભાવ દ્વારા આપનું સ્મરણ કરું ?

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१८॥

હે જનાર્દન ! આપની યોગશક્તિને અને યોગની વિભૂતિને ફરીવાર વિસ્તારપૂર્વક જણાવો. સંક્ષેપમાં તો આ અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું જ છે. ફરીવાર કહો, કારણ કે અમૃતતત્ત્વનું દર્શન કરાવનારાં આપનાં વચનો સાંભળતાં હું ધરાતો નથી. **रामचरित जे सुनत अघाहीं । रस विशेष जाना तिन्ह नाहीं । (रामचरितमानस, ७-५२-१)**

જ્યાં સુધી પરમતત્ત્વમાં પ્રવેશ નથી મળી જતો, ત્યાં સુધી એને અમૃતતત્ત્વને જાણવાની પિપાસા રહે છે. પ્રવેશ પહેલાં રસ્તામાં જ બહુ જાણી લીધું એવું વિચારીને કોઈ બેસી પડે તો એણે કશું નથી જાણ્યું. સ્પષ્ટ છે કે એના માર્ગમાં અવરોધ આવે તેમ છે. એટલા માટે સાધકે પ્રાપ્તિ

પર્યન્ત ઇષ્ટના માર્ગદર્શનને પકડી રાખવું જોઈએ અને એને આચરણમાં મૂકવું જોઈએ. અર્જુનની ઉક્ત જિજ્ઞાસા અંગે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—

श्री भगवानुवाच

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

કુરુશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! હવે હું મારી દિવ્ય વિભૂતિઓ પૈકી મુખ્ય વિભૂતિઓ વિશે તને કહીશ. કારણ કે મારી વિભૂતિઓના વિસ્તારનો કોઈ અંત નથી.

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

અર્જુન, હું બધાં જ પ્રાણીઓના હૃદયમાં સ્થિત સૌનો આત્મા છું તથા તમામ પ્રાણીઓનો આદિ, મધ્ય અને અંત પણ હું જ છું. અર્થાત્ જન્મ-મૃત્યુ અને જીવન પણ હું જ છું.

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरिचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

હું અદિતિના બાર પુત્રોમાં વિષ્ણુ અને જ્યોતિઓમાં પ્રકાશમાન સૂર્ય છું. વાયુના ભેદોમાં હું મરીચિ નામનો વાયુ અને નક્ષત્રોમાં ચંદ્રમા છું.

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवनामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

વેદોમાં સામવેદ અર્થાત્ પૂર્ણ સમત્વ અપાવનાર ગીત છું, દેવોમાં એમનો અધિપતિ ઇન્દ્ર છું અને ઇન્દ્રિયોમાં હું મન છું. (કારણ કે) મનના નિગ્રહ દ્વારા જ મને જાણી શકાય છે તથા પ્રાણીઓમાં એમની ચેતના હું છું.

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणाम्हम् ॥२३॥

અગિયાર રુદ્રોમાં હું શંકર છું. **शंक + अर स शंकर** એટલે કે શંકાઓની ઉપરામ અવસ્થામાં હું છું. યક્ષ તથા રાક્ષસોમાં ધનનો સ્વામી કુબેર હું છું. આઠ વસુમાં હું અગ્નિ અને શિખરોવાળાઓમાં સુમેરુ અર્થાત્ શુભોનો મેળ હું છું. તે જ સર્વોચ્ચ શિખર છે, ન કે કોઈ પહાડો. ખરેખર તો આ બધા યોગ-સાધનાનાં પ્રતીક છે, યૌગિક શબ્દો છે.

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ।।२४।।

જેમનાથી દૈવી સંપત્તિનો સંચાર થાય છે એવા નગરની રક્ષા કરનારા પુરોહિતોમાં બૃહસ્પતિ મને જ સમજ અને હે પાર્થ ! સેનાપતિઓમાં હું સ્વામી કાર્તિકેય છું. કર્મનો ત્યાગ જ કાર્તિક છે, જેનાથી ચરાચરનો સંહાર, પ્રલય અને ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે, જળાશયોમાં સમુદ્ર હું છું.

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां उपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ।।२५।।

મહર્ષિઓમાં હું ભૃગુ છું અને વાણીમાં એક અક્ષર ૐકાર છું. જે બ્રહ્મનો દ્યોતક છે. બધા પ્રકારના યજ્ઞોમાં હું જપ-યજ્ઞ છું. યજ્ઞ પરમમાં પ્રવેશ અપાવનાર આરાધનાથી વિધિવિશેષનું ચિત્રણ છે. તેનો સારાંશ છે - સ્વરૂપનું સ્મરણ અને નામનો જપ. બંને વાણીથી પર થઈ ગયા પછી નામ જ્યારે યજ્ઞની શ્રેણીમાં આવે છે ત્યાં વાણીથી તેનો જપ થઈ શકતો નથી. ન તો તે સ્મરણથી કે ન કંઠથી જપી શકાય છે, બલ્કે તે શ્વાસમાં જાગ્રત થઈ જાય છે. માત્ર સૂરતને શ્વાસની પાસે લગાડવાથી મનથી અવિરત ચાલવું ભારે પડે છે. યજ્ઞની શ્રેણીવાળા નામનો ચઢાવ-ઉતાર શ્વાસ પર નિર્ભર છે. એ ક્રિયાત્મક છે. સ્થિર રહેનારાઓ - સ્થાવરોમાં હું હિમાલય છું. શીતળ, સમ અને અચલ એકમાત્ર પરમાત્મા છે. જ્યારે પ્રલય થયો ત્યારે મનુ એ જ શિખરમાં બંધાઈ ગયો. અચલ, સમ અને શાંત બ્રહ્મનો પ્રલય નથી થતો. એ બ્રહ્મની પકડ હું છું.

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलोः मुनिः ।।२६।।

બધાં વૃક્ષોમાં હુ અશ્વત્થ છું. **अश्व** કાલ સુધી પણ જેની રહેવાની બાંયધરી નહોતી આપી શકાતી એવા **उर्ध्वमूलमधः शाखम् अश्वत्थ** ઉપર પરમાત્મા જેનું મૂળ છે, નીચે પ્રકૃતિ જેની શાખાઓ છે એવો સંસાર એક વૃક્ષ છે. એને પીપળાની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે – સામાન્ય પીપળાનું વૃક્ષ નહિ કે પૂજા કરવા માંડે. આ અંગે કહે છે કે તે હું છું અને દેવર્ષિઓમાં હું નારદ છું. **नाद रंध्रः स नारद** દૈવી સંપત્તિ એટલી સૂક્ષ્મ થઈ ગઈ કે સ્વરમાં ઊઠનારો ધ્વનિ (નાદ) પકડમાં આવી જાય, એવી જાગૃતિ હું છું, ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ હું છું. અર્થાત્ ગાયન (ચિંતન) કરનારી પ્રવૃત્તિઓમાં જ્યારે સ્વરૂપ ચિત્રિત થવા માંડે, એ અવસ્થાવિશેષ હું છું. સિદ્ધોમાં હું કપિલ મુનિ છું, કાયા જ કપિલ છે. એમાં જ્યારે લગન લાગી જાય, એ ઈશ્વરીય સંસારની અવસ્થા હું છું.

उच्चै श्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
एरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

ઘોડાઓમાંથી અમૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ઉચ્ચૈ-શ્રવા નામનો ઘોડો હું છું. દુનિયામાં બધી વસ્તુ નાશવંત છે. આત્મા જ અજર-અમર, અમૃતસ્વરૂપ છે. આ અમૃત-સ્વરૂપથી જેનો સંચાર છે, એ ઘોડો હું છું. ઘોડો ગતિનું પ્રતીક છે. આત્મતત્ત્વને ગ્રહણ કરવામાં મન જ્યારે ઊર્ધ્વ ગતિ પકડે છે - અશ્વ જેવી - એવી ગતિ હું છું. હાથીઓમાં ઐરાવત નામનો હાથી હું છું. મનુષ્યોમાં રાજા મને જાણ. વસ્તુતઃ મહાપુરુષ જ રાજા છે, જેની પાસે કશાનો અભાવ નથી.

आयुधानामहं वज्रं धेनूनाममस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८॥

શસ્ત્રોમાં વજ્ર હું છું. ગાયોમાં કામધેનુ હું છું. કામધેનુ કોઈ એવી ગાય નથી, જે દૂધની જગ્યાએ મનપસંદ વાનગી પીરસતી હોય. ઋષિઓમાં વશિષ્ઠની પાસે કામધેનુ હતી. વસ્તુતઃ 'ગો' ઈન્દ્રિયોને કહેવામાં આવે છે. ઈન્દ્રિયો પરનું નિયંત્રણ ઈષ્ટને વશમાં રાખનારમાં જાણી શકાય છે. જેની ઈન્દ્રિય ઈશ્વરને અનુરૂપ સ્થિર થઈ જાય છે. એના

માટે એની ઇન્દ્રિયો કામધેનુ બની જાય છે. પછી તો **जो इच्छा करिहउ मन माहीं । हरि प्रसाद कछु दुर्लभ नाहीं । (रामचरितमानस ७-११३-४)**

એના માટે કશું જ દુર્લભ નથી રહેતું. પ્રજનન કરનારાઓમાં નવીન પરિસ્થિતિઓને પ્રગટ કરનારો હું છું. પ્રજનન - જેમાં એક તો પુત્ર બહાર પેદા કરવામાં આવે છે. જગતમાં રાતદિવસ પેદા જ થાય છે. ઉંદર-કીડીઓ રાત-દિવસ કરે છે એવું નહિ પરંતુ એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિ પેદા થવી એની વાત છે. આ રીતે વૃત્તિઓનું પરિવર્તન થાય છે. એ પરિવર્તિત સ્વરૂપ હું છું. સાપોમાં વાસુકિ હું છું.

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥२९॥

નાગોમાં હું અનંત અર્થાત્ શેષનાગ છું. આમ જોઈએ તો આ કોઈ સર્પ નથી. ગીતાના સમકાલીન પુસ્તક શ્રીમદ્ ભાગવતમાં આના સ્વરૂપની ચર્ચા છે કે આ પૃથ્વીથી ત્રીસ હજાર યોજનથી દૂર એ પરમાત્માની વૈષ્ણવી શક્તિ છે, જેના માથા પર પૃથ્વી સરસવના દાણાની જેમ ભારરહિત ટકેલી છે. એ યુગમાં યોજનનું માપ જે ગણાતું હોય તે ખરું. તેમ છતાં એ ઠીક ઠીક દૂર છે. ખરેખર તો આ આકર્ષણ શક્તિનું નિરૂપણ છે. વૈજ્ઞાનિકો જેને ઈથર કહે છે. ગ્રહ-ઉપગ્રહ બધાં જ શક્તિના આધારે ટકી રહ્યાં છે. એ શૂન્યમાં ગ્રહોનો કોઈ ભાર પણ નથી. એ શક્તિએ સર્પની કુંડળીની જેમ બધા ગ્રહોને લપેટી લીધેલ છે. આ જ એ અનંત શક્તિ છે. જેનાથી પૃથ્વી ધારણ કરી શકાય છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે- આવી ઈશ્વરીય શક્તિ હું છું. જળચરોમાં એમનો અધિપતિ વરુણ હું છું તથા પિતૃઓમાં અર્યમા હું છું. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ પાંચ યમ છે. એના પાલનમાં આવનારા વિકારોને દૂર કરવા તે અરઃ છે. વિકારોના શમનથી પિતૃ અર્થાત્ ભૂત-સંસ્કાર તૃપ્ત થાય છે, નિવૃત્તિ પ્રદાન કરે છે. શાસન કરનારાઓમાં હું યમરાજ છું. અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત યમોનો નિયામક છું.

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

હું દૈત્યોમાં પ્રહ્‌લાદ છું. (પર આહ્‌લાદ – બીજાના માટે આહ્‌લાદ.) પ્રેમ જ પ્રહ્‌લાદ છે, આસુરી સંપદ્‌માં રહીને ઈશ્વર માટે આકર્ષણ – વિકળતા શરૂ થાય છે, જેનાથી પરમપ્રભુનાં દર્શન થાય છે. આવો પ્રેમોલ્લાસ હું છું, ગણતરી કરનારાઓમાં હું સમય છું. એક, બે, ત્રણ, ચાર એવી ગણતરી કે ક્ષણ-ઘડી-દિવસ-પક્ષ-માસ વગેરે નહિ પણ ઈશ્વરના સ્મરણમાં જોડાયેલો સમય હું છું. ત્યાં સુધી કે **जागत में सुमिरन करे, सोवत में लव लाय** અવિરત ચિંતનમાં સમય હું છું. પશુઓમાં મૃગરાજ (યોગી પણ મૃ + ગ અર્થાત્ યોગીરૂપ જંગલમાં રહેનારો છે) તથા પક્ષીઓમાં ગરુડ હું છું. જ્ઞાન જ ગરુડ છે. જ્યારે ઈશ્વરીય અનુભૂતિ આવવા માંડે છે, ત્યારે આ મન પોતાના આરાધ્ય ભગવાનનું વાહન બની જાય છે અને જ્યારે આ મન શંકાથી ભરેલું હોય છે ત્યારે સર્પ હોય છે, ડંખ દેતું રહે છે. યોનિઓમાં ફેંકે છે, ગરુડ વિષ્ણુનું વાહન છે. જે સત્તા વિશ્વમાં અણરૂપથી સંચારિત છે, જ્ઞાનથી જોડાયેલું મન એને પોતાનામાં ધારણ કરી લે છે. એનું વાહક બની જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે – ઈષ્ટને ધારણ કરનારું મન હું છું.

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्त्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

પવિત્ર કરનારાઓમાં હું વાયુ છું, શસ્ત્રધારકોમાં હું રામ છું. **रमन्ति योगिनः यस्मिन् स रामः** યોગી કોનામાં રમણ કરે છે ? અનુભવમાં. ઈશ્વર ઇષ્ટરૂપમાં જેનો નિર્દેશ કરે છે, તેમાં યોગી મગ્ન બને છે. આ જાગૃતિનું નામ રામ છે અને એ જાગૃતિ હું છું. માછલીઓમાં મગર તથા નદીઓમાં ગંગા હું છું.

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥

હે અર્જુન ! સૃષ્ટિના આદિ, અંત અને મધ્ય હું જ છું, વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા હું છું. જે આત્માનું આધિપત્ય અપાવે, એ વિદ્યા હું છું. સંસારમાં મોટા ભાગનાં પ્રાણી મોહ-માયાના આધિપત્યમાં છે, રાગ-દ્વેષ, કાળ, કર્મ, સ્વભાવ અને ગુણોથી પ્રેરિત છે. એમના આધિપત્યમાંથી મુક્ત

કરીને આત્માના આધિપત્યમાં લઈ જનારી વિદ્યા હું છું. એને અધ્યાત્મવિદ્યા કહેવામાં આવે છે. પરસ્પર થનારા વિવાદમાં — બ્રહ્મ-ચર્ચામાં જે નિર્ણાયક છે, એવી વાર્તા હું છું. બાકીના નિર્ણય તો અનિર્ણીત હોય છે.

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ।।३३।।

હું અક્ષરોમાં અકાર — ઓમકાર તથા સમાસોમાં દ્વંદ્વ નામનો સમાસ છું. અક્ષય કાળ હું છું. કાળ સદૈવ પરિવર્તનશીલ છે. પરંતુ તે સમય, જે અક્ષય, અજર-અમર પરમાત્મામાં પ્રવેશ અપાવે છે, એ અવસ્થા હું છું. વિરાટ-સ્વરૂપ અર્થાત્ સર્વત્ર વ્યાપ્ત, બધાનું ધારણ-પોષણ કરનારો પણ હું છું.

मृत्यु सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिं श्रीर्वाक्य नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ।।३४।।

હું બધાંનો નાશ કરનાર મૃત્યુ અને આગળ થનારાઓની ઉત્પત્તિનું કારણ છું. સ્ત્રીઓમાં હું યશ, શક્તિ, વાક્પટુતા, સ્મૃતિ, મેધા અર્થાત્ બુદ્ધિ, ધૈર્ય અને ક્ષમા છું.

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના કહેવા અનુસાર **"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।"** (અધ્યાય ૧૫, શ્લોક ૧૬) પુરુષના બે જ પ્રકાર છે. ક્ષર અને અક્ષર. તમામ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને નાશવાળાં આ શરીર ક્ષર પુરુષ છે. તેને નર, માદા, પુરુષ અથવા કોઈ પણ નામથી દર્શાવાય, શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં પુરુષ જ છે. બીજો છે —અક્ષર પુરુષ જે કૂટસ્થ ચિત્તના સ્થિર કાળમાં જોવા મળે છે. અહીં પણ બુદ્ધિ વગેરે સ્ત્રીઓના જ ગુણો બતાવાયા છે. શું આ બધા સદ્ગુણોની આવશ્યકતા પુરુષો માટે નથી? કોણ એવો પુરુષ છે જે શ્રીમાન, કીર્તિવાન, વક્તા, સ્મરણશક્તિસંપન્ન, મેધાવી, ધૈર્યવાન અને ક્ષમાવાન બનવા નથી માગતો? બૌદ્ધિક સ્તર પર નબળા છોકરાઓમાં આ ગુણોનો વિકાસ કરવા માટે માતાપિતા ભણવા સિવાયની પણ વ્યવસ્થા કરે છે. અહીં કહે છે કે આ લક્ષણ માત્ર સ્ત્રીઓમાં જ જોવા મળે છે. આથી તમે વિચારી જુઓ કે સ્ત્રી કોણ છે ? વસ્તુતઃ તમારા હૃદયની પ્રવૃત્તિ જ નારી છે. એનામાં આ

ગુણોનો સંચાર થવો જોઈએ. આ ગુણોને અપનાવવા એ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો તમામ માટે ઉપયોગી છે.

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥३५॥

ગાવા યોગ્ય શ્રુતિઓમાં હું બૃહત્સામ અર્થાત્ બૃહત્‌થી યુક્ત, સમત્વ આપનારું ગાયન છું, અર્થાત્ આવી જાગૃતિ હું છું. છંદોમાં ગાયત્રી છંદ હું છું. ગાયત્રી કોઈ મંત્ર નથી, જેને વાંચવાથી મુક્તિ મળતી હોય. સિવાય કે એક સમર્પણાત્મક છંદ છે. ત્રણ વાર વિચલિત થયા બાદ ઋષિ વિશ્વામિત્રે પોતાને ઇષ્ટ પ્રતિ સમર્પિત કરતાં કહ્યું, ૐ **भूर्भूवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्** અર્થાત્ **भू भूवः** અને **स्वः** ત્રણેય લોકમાં તત્ત્વરૂપથી ફેલાયેલા હે દેવ, આપ જ વરેણ્ય છો. અમને એવી બુદ્ધિ આપો, કે અમે એવો નિશ્ચય કરીએ કે અમને લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ થાય. આ એક માત્ર પ્રાર્થના છે. સાધક પોતાની બુદ્ધિથી યથાર્થ નિર્ણય નથી લઈ શકતો કે ક્યાં સાચો છું અને ક્યાં ખોટો? એની આ સમર્પિત પ્રાર્થના હું છું, જેમાં ચોક્કસ કલ્યાણ છે કારણ કે તે મારો આશ્રિત બન્યો છે, મહિનાઓમાં શીર્ષસ્થ માર્ગ - ટોચનો માર્ગ હું છું અને સદાય હરિયાળી હોય, એવી ઋતુ, હૃદયની એવી અવસ્થા પણ હું છું.

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेऽजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥

તેજસ્વી પુરુષોનું તેજ હું છું. જુગારમાં કપટ કરનારનું કપટ હું છું. ત્યારે તો સારું છે, જુગાર રમીએ, એમાં કળ-બળ, છળ કરીએ ત્યાં ભગવાન છે. નહિ, આવું કંઈ નથી. આ પ્રકૃતિ જ એક જુગાર છે. એ જ છેતરપિંડી છે. આ પ્રકૃતિના દ્વંદ્વમાંથી નીકળવા માટે દેખાડો છોડીને છુપાઈને ગુપ્ત રીતે ભજન કરવું પણ કપટ છે. આમ તો તે છલ નથી, પરંતુ બચાવ માટે આવશ્યક છે. જડભરતની જેમ, ઉન્મત્ત, આંધળા-બહેરા અને બોબડાની જેમ હૃદયથી જાણવા છતાં પણ બહારથી એવા રહે, જાણવા છતાં અજાણ હોય, સાંભળવા છતાં ન સાંભળે, જોવા છતાં પણ ન જુએ. છુપાઈને જ

ભજવાનું વિધાન છે, ત્યારે સાધક પ્રકૃતિ પુરુષના જુગારમાંથી પાર ઊતરે છે. જીતનારાઓનો વિજય હું છું અને વ્યવસાયીઓનો નિશ્ચય (જે અંગે બીજા અધ્યાયના એકતાળીસમાં શ્લોકમાં કહી ગયા છે. આ યોગમાં નિશ્ચયાત્મક ક્રિયા એક છે, બુદ્ધિ એક જ છે. દિક્ષા એક જ છે એવી) ક્રિયાત્મક બુદ્ધિ હું છું, સાત્ત્વિક પુરુષોનું તેજ અને ઓજસ હુ જ છું.

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥३७॥

વૃષ્ણિ વંશમાં હું વાસુદેવ અર્થાત્ સર્વત્ર વાસ કરવાવાળો દેવ છું. પાંડવોમાં હું ધનંજય છું. પુણ્ય જ પાંડુ છે અને આત્માની સંપત્તિ જ સ્થિર સંપત્તિ છે. પુણ્યથી પ્રેરાઈને આત્મિક સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાવાળો ધનંજય હું છું. મુનિઓમાં વ્યાસ હું છું. પરમતત્ત્વ વ્યક્ત કરવાની જેનામાં ક્ષમતા છે તે મુનિ હું છું. કવિઓમાં ઉશના અર્થાત્ તેમાં પ્રવેશ કરાવનાર કર્તવ્ય હું છું.

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतावमहम् ॥३८॥

દમન કરનારાઓમાં દમનની શક્તિ હું છું. જીતની ઈચ્છા કરનારમાં નીતિ હું છું. ગુપ્ત રાખવાપાત્ર ભાવોમાં મૌન હું છું અને જ્ઞાનીઓમાં સાક્ષાત્કાર કરાવવાની જાણકારી – પૂર્ણ જ્ઞાન – હું છું.

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥३९॥

હે અર્જુન, તમામ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનું કારણ હું છું. કારણ કે મારાથી રહિત હોય એવું ચર કે અચર કોઈ પણ પ્રાણી નથી. હું સર્વવ્યાપ્ત છું. બધા મારા થકી જ છે.

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

હે પરંતપ અર્જુન ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી. મારી વિભૂતિઓનો વિસ્તાર મેં સંક્ષેપમાં કહ્યો. વાસ્તવમાં તે અનંત છે.

આ અધ્યાયમાં અમુક વિભૂતિઓનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે કારણ કે આગલા અધ્યાયમાં અર્જુન આ સર્વને જોવા ચાહે છે. કારણ કે પ્રત્યક્ષ દર્શનથી જ વિભૂતિઓ સમજમાં આવે છે. વિચારધારા સમજવા માટે આનાથી થોડો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.

यद्यद्विभूतिमत्सत्व श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ।।४१।।

જે જે ઐશ્વર્યયુક્ત, કાંતિયુક્ત અને શક્તિયુક્ત વસ્તુઓ છે તે તે વસ્તુને તું મારા તેજના એક અંશમાત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી જાણ.

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन :
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ।।४२।।

અથવા હે અર્જુન, બહુ જાણવાનું પ્રયોજન શું છે ? હું એક અંશમાત્રથી આ સંપૂર્ણ જગતને ધારણ કરી રહ્યો છું.

ઉક્ત વિભૂતિઓના વર્ણનનું તાત્પર્ય એ નથી કે તમે કે અર્જુન આ બધી વસ્તુઓની પૂજા કરવા લાગો, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણનો આશય કેવળ એટલો જ છે કે આ સર્વ તરફથી શ્રદ્ધા સમેટીને તે અવિનાશી પરમાત્મામાં લગાવે. આટલું કરવાથી જ તેનું કર્તવ્ય પૂર્ણ થઈ જાય છે.

નિષ્કર્ષ :

આ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે અર્જુન, હું તને ફરી વાર ઉપદેશ કરીશ, કારણ કે તું મને અતિશય પ્રિય છે. પહેલાં કહી ચૂક્યા છે છતાં ફરી કહેવા માગે છે, કારણ કે પૂર્તિ પર્યંત સદ્‌ગુરુને સાંભળવાની આવશ્યકતા રહે છે. મારી ઉત્પત્તિને દેવતાઓ કે મહર્ષિગણ જાણતા નથી કારણ કે હું તેઓના પણ આદિકારણરૂપ છું, કારણ કે અવ્યક્ત સ્થિતિ પછીની સાર્વભૌમ અવસ્થાને તે જાણે છે જે જ્ઞાની થઈ ચૂક્યા છે. જે મને અજન્મા, અનાદિ અને સર્વલોકના મહાન ઈશ્વરના સાક્ષાત્કાર સહિત જાણે છે તે જ જ્ઞાની છે.

બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમૂઢતા, ઈન્દ્રિયોનું દમન, મનનું શમન, સંતોષ, તપ, દાન અને કીર્તિનો ભાવ અર્થાત્ દૈવી સંપત્તિનાં ઉક્ત લક્ષણો મારી દેણ

છે. સાત મહર્ષિઓ અર્થાત્ યોગની સાત ભૂમિકાઓ, તેનાથી પણ પહેલાં થનાર તેને અનુરૂપ અંતઃકરણ ચતુષ્ટય અને તેને અનુકૂળ મન જે સ્વયંભૂ છે, સ્વયં રચયિતા છે – આ બધાય જે મારામાં ભાવવાળા, લગન અને શ્રદ્ધાવાળા છે, આ સંસારમાં તમામ જેની પ્રજા છે તે સર્વે મારાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. અર્થાત્ સાધનાવાળી પ્રવૃત્તિઓ જ મારી પ્રજા છે. તેની ઉત્પત્તિ પોતાનાથી નહિ, ગુરુથી થાય છે. જે ઉપરથી મારી વિભૂતિઓને સાક્ષાત્ જાણી લે છે, તે નિઃશંક મારામાં એકાત્મભાવથી પ્રવેશ પામવા યોગ્ય છે.

હે અર્જુન ! સર્વની ઉત્પત્તિનું કારણ હું જ છું એવું જે શ્રદ્ધાથી જાણી લે છે તે અનન્ય ભાવથી મારું ચિંતન કરે છે, નિરંતર મારામાં મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણોને લગાવનાર હોય છે, આપસમાં મારું ગુણ-ચિંતન અને મારામાં જ રમણ કરે છે. એવા નિરંતર મારાથી જોડાયેલા પુરુષોને હું યોગમાં પ્રવેશ કરાવનારી બુદ્ધિ પ્રદાન કરું છું. આ પણ મારી જ દેણ છે. કેવી રીતે બુદ્ધિયોગ આપે છે ? તો હે અર્જુન, **आत्मभावस्थ** તેના આત્મામાં જાગ્રત થઈને રહું છું અને તેના હૃદયમાં અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલ અહંકારને જ્ઞાનરૂપી દીપકથી નષ્ટ કરું છું.

અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો કે હે ભગવાન આપ જ પરમ પવિત્ર, સનાતન, દિવ્ય, અનાદિ અને સર્વત્ર વ્યાપ્ત છો, એવું મહર્ષિઓ કહે છે તથા વર્તમાનમાં નારદ દેવલ, વ્યાસ અને આપ પોતે પણ એમ જ કહો છો. એ સત્ય છે કે આપને દેવતાઓ કે દાનવો જાણતા નથી. આપ સ્વયં જેને જણાવો તે જ આપને જાણી શકે છે. આપની વિભૂતિઓ કહેવા માટે આપ જ સમર્થ છો. આથી હે જનાર્દન ! આપ, આપની વિભૂતિઓ વિસ્તારથી કહો, પૂર્તિપર્યન્ત ઈષ્ટ દ્વારા જ સાંભળવાની ઉત્કંઠા રહેવી જોઈએ. આગળ ઈષ્ટના અંતરાલમાં શું છે ? તેને સાધક શું જાણે ?

આ વિશે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે એક એક કરીને પોતાની એક્યાશી વિભૂતિઓનાં લક્ષણ સંક્ષેપમાં જણાવ્યા – જેમાંથી કેટલીક તો યોગસાધનામાં પ્રવેશ કરવાની સાથે મળવાપાત્ર અંતરંગ વિભૂતિઓનું ચિત્રણ છે અને કેટલીક તો તેજ અને ઐશ્વર્યયુક્ત વસ્તુ છે, તે સર્વ મારા તેજના અંશમાત્રમાં સ્થિત છે. વાસ્તવમાં મારી વિભૂતિઓ અપાર છે. આમ કહીને યોગેશ્વરે આ અધ્યાય પૂરો કર્યો.

આ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાની વિભૂતિઓ અંગેની માત્ર બૌદ્ધિક જાણકારી જ આપી છે, જેથી અર્જુનની શ્રદ્ધા બધી બાજુથી સમેટાઈ જઈને એકમાં જ લાગી જાય, પરંતુ બંધુઓ, બધું જ સાંભળી લઈને અને વાળની ખાલ કાઢીને સમજી લીધા પછી પણ તેને જાણવાનું બાકી રહે છે. આ ક્રિયાત્મક પથ છે.

આખા અધ્યાયમાં યોગેશ્વરની વિભૂતિઓનું જ વર્ણન છે. આથી –

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भागवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूति वर्णन नाम दसमोऽध्यायः ॥१०॥

આ રીતે શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતારૂપી ઉપનિષદ અને બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં ‘વિભૂતિ વર્ણન’ નામનો દસમો અધ્યાય પૂર્ણ થાય છે.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद्भगवद् गीतायाः यथार्थगीता भाष्ये विभूति वर्णनं नाम दसमोऽध्यायः ॥१०॥

આ રીતે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનન્દકૃત શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના ભાષ્ય ‘યથાર્થ ગીતા’માં ‘વિભૂતિ વર્ણન’ નામનો દસમો અધ્યાય પૂર્ણ થાય છે.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥